

А. І. Бородій

ЗЕМЛЯ ТА МЕНТАЛЬНІ РИСИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

В статті проаналізовано вплив аграрних відносин на розвиток ментальних рис єврейського населення Правобережжя в другій половині XIX – на поч. XX ст. Розглянуто та виокремлено як негативні, так і позитивні риси ментальності євреїв на основі проблеми землекористування та землеволодіння.

Ключові слова: євреї, іудеї, земля, Бог, антисемітизм, ненависть, страх, ментальність.

Ментальність народу складається протягом його історії, накладаючи відбиток на етнічну особливість кожного народу, світогляд і взаємини між націями. Вона базується на власних історичних особливостях, системі цінностей (релігійній), а також на історичному віці етносу. Кожен народ сприймає світ по-своєму. Але є між народами і багато спільного. Це загальне допомагає всім жити під одним небом, взаємодіяти, вирішувати виникаючі проблеми і уникати конфліктів. Питання єврейської ментальності, її формування в залежності від країни проживання народу, занять, окремо не вивчалася. В той же час в контексті історії України, інших країн світу, порівнюючи життя українського та єврейського населення, деякі питання все ж піднімалися. Зокрема, торкався цієї проблеми І. Франко [14], Ю. Присяжнюк [11], Ю. Сльозкін [12], З. Швед [15], І. Гутман [4].

Перш за все, якщо говорити про походження єврейського народу, то його батьківщиною було Східне Середземномор'я. Євреї вважали себе особливим народом, Божими обранцями й рішуче протиставляли себе всім іншим народам. Як зазначає семітолог І.П. Вейнберг: «те, що вони (іудеї – А.Б.) пов'язували поняття ми з упорядкованим світом, а вони – зі світом невпорядкованим, визнавали нас «справжніми людьми», а їх – не-людьми чи недолюдками, породжувало егоцентризм, партикуляризм, незмінне сприйняття їх як ворогів нас» [8, с.267].

Протягом століть, проживаючи в себе на батьківщині та в Європі, євреї, крім торгівлі, займалися і землеробством. За словами дослідника XIX ст. Г.П. Житецького, в «Талмуді Вавілонському» (складений близько 6 ст. н.е.) майже немає настанов про торгівлю. Мова йде тільки про купівлю, продаж землеробських інструментів, худоби, добрив та ін. Мабуць, ті євреї в цей час займалися сільським господарством, як і в Європі до XI ст. Після хрестових походів, вигнання з Англії, Іспанії, німецьких держав, іудеї поступово переселяються на схід Європи – до Польщі, Литви, Росії [6, с.60].

Дореволюційний дослідник П.П. Семенов зазначав: «стародавні євреї в часи політичної самостійності Іудеї, були народом повністю землеробським. Бажаючи щастя своєму народу, Моїсей обцяв йому рясний врожай, сильні дощі, перемогу над ворогами; погрожуючи, він залякував єврейський народ засухою, саранчею, епідеміями, панікою, поразками. Схильність до промислів і торгівлі, до лихварства і посередництва, експлуатації людських почуттів і слабкостей, була штучно привита законодавством тих середньовічних країн, де іудеї проживали» [5, с.222]. Отже, бачимо, що єврейський народ у стародавню епоху мав сталі землеробські традиції, які були зруйновані в середньовіччі. Як наслідок, постав штучно створений етнос, який займався непродуктивною працею і в будь-який момент міг перетворитися на об'єкт погромів.

Російський історик Д.З. Фельдман зазначив, «що у давнину в євреїв панувала землеробська культура; мала вона місце також і в середні століття, що, правда, в обмеженому масштабі у вигляді землеволодіння. Діаспора, тобто розсіювання євреїв поза межами своєї історичної батьківщини, переважно в найбільших культурних центрах, призвела до засвоєння євреями міських звичок і перетворила їх у міський стан з відповідними в горідня заняттями. Таким чином, сільське життя, запропоноване євреям Святим Писанням, поступово змінилося торгівлею й лихварством, що відповідали новим умовам їхнього життя» [13, с.109-130]. Науковець стверджує, що генетична пам'ять народу все ж повинна була зберегти в собі цей історичний досвід перших поколінь іудеїв.

Сучасна українська дослідниця З.В. Швед вважає, що на початку творення етнічної спільноти провідну роль в об'єднавчому процесі відіграє релігія, яка наповнює життя культурним змістом. Єврейська національна спільнота є прикладом того, як релігійна єдність та опертя на релігійні традиції дозволили не тільки усвідомити себе, але й створити націоконсолідуючі та націозберігаючі механізми. Принцип «релігійної спадковості» у формуванні ментальності, який було закладено ще в часи політичної незалежності (мається на увазі до 70 р. н.е.), став джерелом формування нових підходів до вирішення проблем, які могли би актуалізуватися в майбутньому [15, с.16].

Саме тому розглянемо Талмуд, адже він регулює все життя народу, починаючи від основ і закінчуючи такими деталями, як страви, одяг, взаємини між євреями, відношення до християн тощо. Вчення Талмуду просякнуте очікуванням приходу Месії й утримує єврейство від змішування з іншими народами. Також підтримує в євреїв глибоке презирство до народів інших вір і забороняє будь-яке з ними злиття чи сполучення [16, с.436]. Згідно з цим, євреї насамперед мусили вважати своє перебування в кожній іншій землі, крім Палестини, за полон, з якого їх визволить прихід Месії. Тому іудеї скеровували всю свою діяльність на заняття, які, не прив'язуючи їх до чужої землі, давали можливість вийти з неї з усіма придбаннями [9, с.11]. З вищесказаного насамперед випливає, що Талмуд не рекомендує хліборобську діяльність у діаспорі, оскільки вона найбільше прив'язує до землі. Важливу роль тут також відіграла стара сентенція Талмуду: «Нема гіршого промислу, як хліборобство» або: «хто має 100 срібників в торгівлі, то він може щодня їсти м'ясо і пити вино; коли ж хто вкладає ці гроші в хліборобство – зможе їсти тільки хліб з сіллю» [3, с.215].

На думку американського політолога І. Вишневецького, головним у підході до єврейської ментальності є просторова незалежність євреїв або, просто кажучи, відсутність землі як історична ознака цього етносу. Основна ідея єврейства постає з буття без певного простору, відсутність якого веде до того, що етнічні особливості зосереджені не у зовнішньому середовищі, а в тілі людини, яке диктує і зберігає і побут, і уклад, і історичну пам'ять. Все своє ношу з собою. Простір і Час – святі поняття для народів, у яких є мати-земля – об'єктивні абсолютні, об'єктивна реальність буття. Для євреїв же ці речі умовні. Не просторове, але родове є для євреїв визначальним. Рід у євреїв заміщає категорію батьківщини. Оскільки просторова ознака не є визначальною для єврея, у нього немає остраху чужого простору і всього, що його складає. В цьому плані, він давно відрізаний від «пуповини» і живе серед чужих, розвиваючись в їхньому оточенні, але все-таки зберігаючи свою сутність в закритому етносі. Народи зі своєю землею – ґрунтом – відчують в них чужинців, які не мають землі-батьківщини і ні з чим не пов'язанні [2]. Якщо в інших народів землеробство було гуртуючим елементом, то у євреїв характерною рисою була

відсутність землі. Не випадково, навіть розбагатівши, євреї рідко скуповували землі: «знали – земля засмоктувала, перетворювала хлібороба в рослину» [2].

Протягом століть на формування єврейської ментальності впливали різноманітні чинники. Український історик, професор *М. Костомаров* в першій половині XIX ст. писав: «Ані костри інквізиції, ані мечі баронів, ані шаблі козацькі не змінили іудеїв ні на йоту» [7, с.6]. Подібну ж думку висловив і другий український автор – *Г.П. Житецький*. Він повідомляв, що єврейський народ XIX ст. нічим істотно не відрізнявся від євреїв I ст. Основи талмудичного іудаїзму залишилися непохитними й не порушними. Політичний і національний гніт в той час тренував їхні фізичні та духовні сили в обстоюванні національності, виховував гострий проникливий розум, енергію, ощадність, розвивав родинні чесноти. Також вони удосконалили несимпатичні моральні риси: обман, підлецування, хитрість, в'юнкість. Це мало вплив на ще більшу їхню ізоляцію, а головне – однобічно спрямовувало продуктивні сили євреїв у сферу неефективної праці. Такі риси не мали цінності для тих народностей, серед яких вони оселилися [7, с.7]. На думку вченого, розвиток капіталізму в Україні, що розпочався у середині XIX ст., відбився і на заняттях євреїв. Зокрема, економічні умови могли вплинути і на кагальну організацію іудеїв, яка довгий час була виразником і носієм національної окремішності єврейства [7, с.7-8].

Український філософ та поет Іван Франко зазначав: «що постійні переселення єврейського народу, вплинули на їхню національну свідомість. «Самолюбне засліплення», «всьяке відпихання реформ», мабуть, стало наслідком замкнутості культури з метою її самозбереження, як і колабораціонізм та пристосуванство – ментальними архетипами, що виробилися впродовж тисячоліть. «Тому не диво, що по упаду польського державного організму євреї відразу перекидаються на сторону побідителів, у Пруссії та Австрії робляться німцями, не з волі урядів, але з власної охоти та для власного інтересу; а коли в Росії не робляться москалями – зрештою з виїмками Литви по р. 1863, – то тим не менше всяким способом стараються показати свою лояльність новому панові», – симптоми прагнення євреїв до економічної гегемонії [17, с.352].

Іван Франко пом'якшує вищесказане позитивними акцентами: вважає, що перевагу в боротьбі за існування євреї мають завдяки своїй «племінній лучності». Він трохи іронізує, коли пише, що релігійно-суспільна організація євреїв превалює над людністю «так відмінно зорганізованою, як польська й руська». Публіцистів імпонує цей позитивний аспект психології євреїв, який ставить за приклад для українців та росіян, але лише в тому випадку, коли він існує в межах національної єдності, а не переходить у гегемонію над іншою національністю. Панівні позиції євреїв у економічній сфері і породили ту систему ціннісних орієнтацій, яка укорінюється навіть на підсвідомому рівні. «Такі факти як нечесна конкуренція індивідуальна, неперебиране в способах, аби лише вели до цілі, і скрите, але сильно ділане організації, що лучать економічні інтереси з віросповідними, ті факти занадто відомі всім і зробили ся жерелом незадоволення нежидівської людности, а в разі дальшого їх зросту грозять необчисленими небезпеками для краю і для самих Жидів», – ці чинники єврейського національного характеру і спонукають дискутувати суспільність щодо єврейського питання [14].

Професор Єрусалимського університету І. Гутман в статті присвяченій історії євреїв в Польщі зазначає: «Наш образ «іншого» як такого, що належить до окремої етнічної й релігійної групи, не завжди ґрунтується на особистих знайомствах і знаннях: скоріше він являє собою зібрання поглядів, уявлень і позицій, які нас оточують, сприймаються й засвоюються нами. Немає сумніву в тому, що

узагальнені або стереотипні образи «іншого» часто суперечили враженням від безпосередніх контактів між людьми. В цілому екзотичний образ єврея з його незвичними одягом, мовою, освітою. Їжею й типовим стилем життя в окремій громаді викликав зневагу й сприймався, як правило, як частина якоїсь гомогенної спільноти з дивним і негативним ментальним світом. Повсякденне життя породжувало стосунки на основі близькості між людьми, але результатом цього було лише затвердження широко відомої ідеї про те, що «добрий єврей являє собою виняток, а більшість євреїв – мерзенні істоти. Євреїв асоціювали з комерційною діяльністю та дрібною торгівлею – сферами, які вважалися непродуктивними на мало розвинутому польському ринку, а в плані соціальної ієрархії й класової структури їх вважали нижчими в порівнянні з поляками» [4, с.289].

Сказане вище не є чимось особливим чи оригінальним. Ставлення до чужих до інших за кольором, вірою, мовою чи навіть одягом є звичним для багатьох народів. Це такий собі спосіб забезпечення свого народу, своєї соціальної, релігійної чи національної групи від асиміляції, винищення. Євреї, щоправда значною мірою відрізнялись від інших і що головне не мали бажання ставати схожими на іспанців, німців, поляків чи українців.

Тому, безперечно, що ментальні стереотипи впливали також і на економічні відносини між українськими і єврейськими народами. Упродовж багатьох століть вони жили одночасно на одній території, в одному господарстві, в одній державі. Існували не змішуючись, розвиваючись кожен окремо і не будуючи чогось спільного. Кожна із сторін вважала іншу нечистою, не зрозумілою, небезпечною, непорядною і в кінцевому результаті такою, що не має відношення до спільного минулого, ні до майбутнього спасіння. Соціальна взаємодія обмежувалася контактами бюрократичного і комерційного характеру [12, с.144]. Саме в останній галузі українцям і іудеям доводилося часто співпрацювати та конкурувати. Євреї, виступаючи в ролі колоністів, орендарів, прикажчиків, купців, орендували приватні та державні оброчні статті, орні землі, луки, ліси виявляючи тут властиву їм ментальність.

Російська влада, підштовхуючи євреїв до занять землеробством, створювала хліборобські колонії на землях Правобережної України. Єврейське населення охоче йшло в землероби та отримувало у користування гроші, землю для поселення, можливість проживати в сільській місцевості, інші пільги. Але, здійснити мрії про «ставок, млинок і вишневий сад» на новому місці їм було важко, позаяк нерідко переселенці знаходили в Південній Україні «дикий степ», у якому, щоб збудувати сяке-таке житло, «мали метушливо їздити від краю до краю за лісом, глиною, водою» [11, с.471]. Щоправда, існувала й альтернатива. У робочу пору можна було заробити достатньо грошей «на стороні» і на певний час «забути про свої поля». Однак і тут єврейське населення виявляло незрівняну при звичаєність до обставин. Заробітки хліборобів не могли конкурувати з їх прибуткам й рівнем заможності. Мабуть тому, залишаючись «соціальним дном» суспільства, розцінювали статки ліпше адаптованих до модерних форм життєдіяльності єврейських родин як «добро нажите легкою працею» [11, с.471]. «Ми, жиди, народ не при звичаєний до хліборобства, займалися завжди, ще з часів царя Давида, іншими промислами», – стояло в одному з подань піонерів єврейського хліборобства. «Недосвідченість наша, відсутність поблизу осель, де б можна повчитися, примусили нас наймати людей...» [10, с.56]. Впливали на їх здатність займатися землеробством єврейські свята, ухиляння жінок від праці, а також вплив равинів і кагалів. Останні підтримували в євреїв думку, що іудей народ особливий, не призначений до важкої

праці хлібороба, яка є гіркою долею християн. Були випадки, коли колоністи у розпал польових робіт втікали з поля, довідавшись, що по сусідству можна вигідно продати чи купити коня, вола чи щось інше [9, с.36]. Тобто, характерною особливістю економічного побуту євреїв, яка різко відділяла їх від інших народів Росії, була історична відірваність від землі. Безперечно, що для євреїв, які здавна займалися ремеслами, торгівлею та іншими промислами, повернення до землі пов'язувалося з серйозним руйнуванням усіх колишніх звичок.

Таким чином, парадокс, сформульований віленським євреєм Б. Мандельштамом ще у 1877 р., залишався постійною прикметою цього світу: «Серед нас немає селян, хоча в нашому Святому Письмі оповідається лише про землеробів і пастухів» [1, с.390]. А французький економіст другої половини XIX ст. А. Леруа-Больє пояснював цю невідповідність століттями вигнання та урбанізацією [1, с.390].

На нашу думку, єврейське населення справді було більш схильним до фінансово-торговельних операцій, ніж до землеробської праці і вдало це використовувало протягом століть. Безумовно, певний вплив на зайнятість євреїв мала їхня релігія. Саме остання унеможлилювала конкуренцію серед іудеїв, згуртовувала одновірців, сприяла розвитку благодійності, освіти, медицини. Розглянувши основні риси формування ментальності єврейського народу, можна сказати, що визначальними чинниками її творення були: територія проживання та природно-кліматичні умови; політичні фактори; характерні для них знання, вміння, навички, а також відсутність невластивих здібностей; соціальні та станові особливості суспільства, до якого вони належали; народи та національні меншини, які проживали поряд; містично-релігійні уявлення. В результаті даного синтезу утворився етнос, який своєю психологічною сутністю відкидав землю як власність, зайняття землеробством як таке, що прив'язує, трансформує в щось чуже, перешкоджає служити іудаїзму, веде до забуття в середовищі власного народу. Цікавили євреїв земельні відносини лише як елемент торговельно-лихварських операцій, як забезпечена політична і законодавча власність чи тимчасовий засіб розвитку якогось почину.

Отже, питання впливу аграрних відносин, землі, нерухомості на формування єврейської ментальності знайшло певне висвітлення в творах істориків та публіцистів минулого та сучасності. Тим не менше, вважаємо, що історія єврейського народу, незважаючи на значне зацікавлення даною темою, як науковців, так і політиків, журналістів, релігійних діячів має ще багато «білих плям». Вивчення таких проблем, як єврейська ментальність, етапи її формування, взаємовпливи між народами, цивілізаціями, допоможе дати відповідь на такі питання: «Хто такі євреї і чого вони хочуть?», «Як знищити ксенофобію, расизм, антисемітизм в суспільстві?» і загалом допоможе людству впевнено дивитися в своє майбутнє.

Список використаних джерел:

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К., 1998. – 334 с.
2. Вишневецкий В. Еврейская ментальность по данным независимого международного интернет-издания «Кругозор» [Електронний ресурс] / В. Вишневецкий. – Режим доступу: <http://www.krugozormagazine.com/show/Izzi.668.html>. – Назва з екрану
3. Граве Н.С. К истории еврейства / Н.С. Граве // Русский архив. – 1893. – Т. 2, вып. 6. – С. 196-246.
4. Гутман І. Популярний образ єврея в сучасній Польщі / Ізраель Гутман // Демонізація іншого: антисемітизм, расизм і ксенофобія / під ред. Р.С. Вістріча. – О. : АО Бахва, 2006. – С. 285-294.

5. Живописная Россия, отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под ред. П.П. Семенова. – СПб. ; М., 1897. – Т. 5, ч. 1. – 332 с.
6. Житецкий Г.П. Евреи в южной России / Г.П. Житецкий // Киевская старина. – 1901. – Январь. – Т. 72. – С. 57-80.
7. Житецкий Г.П. Евреи в южной России / Г.П. Житецкий // Киевская старина. – 1901. – Июль-август. – Т. 74. – С. 1-45.
8. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу : [навч. посіб.] / О.П. Крижанівський. – К. : Либідь, 2002. – 590 с.
9. Мицюк О.К. Аграризація жидівства України / О.К. Мицюк. – Прага : Друк. «Legiografie», 1932. – 178 с.
10. Никитин В.Н. Еврейские поселения северо- и юго-западных губерний (1835-1890) / В.Н. Никитин. – СПб. : Типо-Литография Ландау, 1894. – 200 с.
11. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ на початку ХХ ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 640 с. : іл.
12. Слєзкин Ю. Эра Меркурия: Евреи в современном мире / Ю. Слєзкин. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – 544 с.
13. Фельдман Д.З. Страницы истории евреев России XVIII-XIX веков. Опыт архивного исследования / Д.З. Фельдман. – М. : Древлехранилище, 2005. – 422 с.
14. Франко І. Семітизм і антисемітизм у Галичині [Електронний ресурс] / І. Франко. – Режим доступу: <http://myslenedrevo.com.ua/studies/franko/mosaic/35.html>. – Назва з екрану
15. Швед З.В. Особливості формування ментальних та релігійних структур в іудаїзмі (український контекст) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.11 «Релігієзнавство» / З.В. Швед. – К., 2003. – 18 с.
16. Штейнзальц А. Введение в Талмуд / А Штейнзальц ; [пер. с ивр. и англ. З. Мешков]. – М. : Израильский ин-т талмудических публикаций ; Ин-т изучения иудаизма в России, 1993. – 382 с.
17. Яценко Г. Особливості єврейського національного психотипу (за публіцистикою Івана Франка) / Г. Яценко // Вісник Львівського університету. – Серія Журналістика. – 2014. – №39. – С. 349-355.

In this article is considered the impact of agrarian relations in the development of mental traits Jewish population of the Right Bank in the second half of XIX – early XX century. There are considered and singled out both negative and positive features of the Jews mentality based on problems of land use and tenure.

Key words: Jewish, the land, God, anti-Semitism, hate, fear, mentality.

Отримано: 14.10.2016 р.